

הרב יהודה אריה מרקסון

כלל להוראה צדקת אפרים, בית שמש יצ"ו

תעלומת 'החכם המרשים' ופתרונה

זמן לא רב לאחר שנתחבר, כבר היה ספר ארבעה טורים של רבינו יעקב בן הרא"ש לחיבור ידוע ומוכר. ולא רק באשכנז, מקום תפוצתו הטבעי, אלא גם בספרד ובשאר ארצות המזרח התפרסם וכבש את מקומו כספר הלכה סמכותי. תעיד על כך העובדה שבראשית שנות הדפוס כבר נדפסו עשרים מהדורות, לפחות, של ספר 'ארבעה טורים'. אמנם, עדיין לא הפך החיבור לספר ההלכה הבלעדי, הפוסק האחרון שעל פיו יישק כל דבר. בין הגורמים שתרכו לכך, ניתן למנות, שהמחבר לא ציין מראי מקומות לספרו, לא כלל את כל השיטות בכל סוגיא וענין, ולא תמיד נתן טעמים לדבריו. כמו כן, במשך כמאתיים שנה מאז נתחבר, לא בא בדפוס כל פירוש או חיבור על הטור. מעטים בין החכמים בכלל עסקו בענין זה. באשכנז, למשל, היחיד (באותה תקופה) שנדפסו ממנו דברים על הטור, היה הג"ר אברהם ב"ר אביגדור מפראג, שהדפיס באויגסבורג בשנת ש, מראי מקומות ופירוש המילות לטור*. עד שבא מרן רבי יוסף קארו זצ"ל, בחיבורו האדיר והמפורסם 'בית יוסף', והפיץ והודיע בעולם את טיב תורת ה'טור', ע"י שעשה לה אונים, הרחיב במקורות ובטעמים, ציין מראי מקומות, השלים את אשר לא הביא ה'טור', ולעתים אף השיג עליו. לפעמים הסתייע או הוסיף נופך מדברי הראשונים או הפוסקים שקדמוהו ואפילו מחכמי דורו. על אלו האחרונים נמנה 'החכם המרשים'.

על מנת להבהיר את הנושא, חשוב לברר את זמן חיבור ה'בית יוסף'. ראוי לציין, כי מרן המחבר עצמו, כבר כתב בסוף חלק חושן המשפט 'כי התחלתיו באנדרינופלי שנת רפ"ב, והשלמתיו בעיר צפת אשר בגליל העליון תוב"ב ביום ד' י"א לאלול שנת בק"ד אור, ונתעסקתי עוד בהגהתו ובמהדורא תנינא עד שנת די"ש'. כמוכן מאליו, ארבעת החלקים לא נתחברו יחדיו. הסדר היה: אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר, חושן המשפט. אף לדפוס הביא המחבר לראשונה את חלק או"ח (וויניציא שנת שי-שיא).

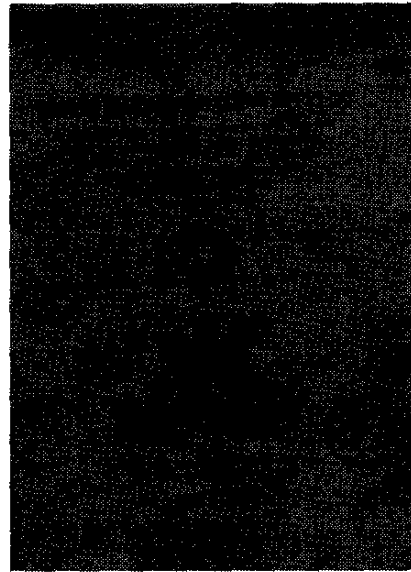
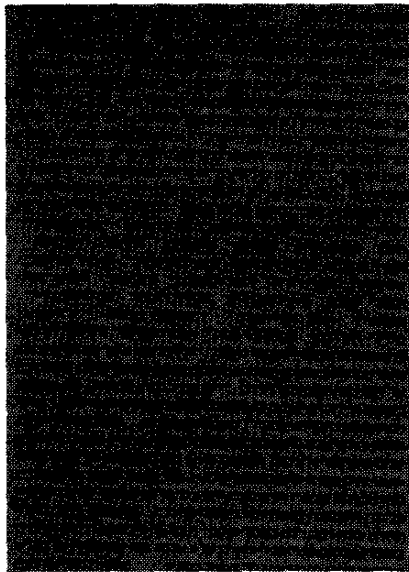
כיוצא בזה, ההגהה והמהדורה תנינא, לא נעשו לכל החלקים יחד, כי אם בזה אחר זה, כסדרן. תעיד על כך העובדה שמרן זצ"ל אומר (כנ"ל) שהתעסק בהגהה ובמהדור"ת

א. פירוש המלא והארוך של רבי אברהם מפראג נדפס רק לחלק אורח חיים של הטור. אך קיצור מפירושו יחד עם הגהותיו נדפס באותה שנה עם כל ארבעת חלקי הטור. ואגב, בקשר להוספת מראי מקומות לטור, רבי אברהם מפראג לא היה הראשון בענין זה, קדמו לו מדפיסי הטור בקושטא בשנת רפ, שהוסיפו לטור 'מורה מקום בתלמוד'. מכל מקום, בפירושו ודאי שהיה ראשון. בתהליך זה, השתלשלותו וסיבותיו, עסק בהרחבה מ. בניהו בספרו 'יוסף בחירי' (עמ' שלה ואילך). שם גם סקירה מפורטת על הפירושים שנתחברו על הטור בזמנו של מרן ולפני כן, מידת התפשטותם והשפעתם על חיבור ה'בית יוסף', והיבטים נוספים בסוגיה.

ער שנת די"ש, בעוד שעד שנת שיג כבר נדפסו כל החלקים מלבד חלק חו"מ (שנדפס בסביוניטא בשנת שיט).

מאז נדפס ספר ה'בית יוסף' לראשונה (חלק או"ח: וויניציא שי-שיא, בדפוס בראגאדין) שוב לא זזה ידו מתחת יד המור, ובכל מהדורות המור הבאות נדפסו החיבורים יחדיו זה לצד זה.

מרג ה'בית יוסף', מפרט בהקדמתו את שמותיהם של רבותינו הראשונים ושל ספרי הגאונים והקדמונים שנוקק להם לצורך חיבורו זה. בסך הכל נזכרו שם שלשים ואחת שמות.

שער טור יור"ד עם בית יוסף (וויניציא שיא), שנדפס ע"י המחבר הקדמת מרג ל'בית יוסף' (טור יור"ד, ויניציא שיא) ופירוט מקורותיו

אולם בשתי מהדורות ה'מור' המפוארות שיצאו לאור בשנים האחרונות¹, קיבצו המהדירים בהקדמתם עוד שמות של אישים וספרים רבים שמשום מה השמיטם ה'בית יוסף' מרשימתו². יתכן שברשימתו נכללו רק הנפוצים יותר [שצוטטו על ידו פעמים רבות, ולא אלו שהוזכרו פעמים בודדות]. מרשימתו של ה'בית יוסף', כמו גם מרשימות מהדירי המור בהוצאות האחרונות, נשמט שמו של 'החכם המרשים'. לא יתכן שהסיבה היא אי שכיחותו בחיבור 'בית יוסף', כיון שהוא מובא לעשרות. סביר יותר לשער אחת משלשת הסיבות

ב. 'הטור השלם' – בהוצאת מכון ירושלים ומוסדות שירת דבורה, י-ם תשנ"ג – תשנ"ד, ו'ארבעה טורים השלם' בהוצאת מכון המאור, י-ם תשס"ז. כאן המקום להעיר כי בספר הנקרא 'מפעל הטור ובית יוסף העולמי' – הדף היומי (י-ם תשס), העתיק חלק גדול מאד מהקדמת העורכים ל'טור השלם' מילה במילה, ונעדר הרבה מדבריהם הבליע במקומות אחרים, כשהוא מסתפק במילים הבאות [בסוף ההעתיקה]: "ע"כ מתוך מבוא לטור החדש הוצאת מכו"י". וכן לא יעשה.

ג. ברשימת הנוספים שבהקדמת 'הטור השלם', פורטו הנשמטים [שלא הזכירם המחבר בהקדמה] בשלש קבוצות: הראשונה – ספרי קדמונים ששם מחברם ידוע, השניה – ספרים וקונטרסים בעילום שם המחבר, והשלישית – מחכמי דורו ומהדורות הסמוכים. משום מה בקבוצה זו האחרונה, נכלל שמו של רבינו יהושע בן שועיב תלמיד הרשב"א, שחי ופעל מאתיים שנה ויותר לפני מרג המחבר. כל האחרים בקבוצה הם אכן בני דורו וזמנו (בקירוב).

הבאות: א. שמא נעלם ממרן, מסיבה כלשהי, שמו ופרטיו של אותו 'חכם המרשים'. ב. ברשימת המקורות לארבע הטורים, לא מצא רבינו לנכון לכלול חיבור מאוחר שנעזר בו רק בחלק חושן המשפט. ג. בשעת כתיבת ההקדמה לחיבורו, עדיין לא בא חיבור זה לידי ו אפשר שאפילו לא נדפס (כמפורט להלן).

אמנם, עדיין לא מן הנמנע כי אף לא אחת מכל הסיבות האמורות היתה הטעם העיקרי, אלא היה כאן נימוק בנאלי ופשטני יותר: מרן זצ"ל לא ראה טעם לכלול בין מקורותיו חיבור שהוא מביא רק כדי להתקיף ולפרוץ את דבריו, ולמצער להסכים עמו, ואינו מצטט בשמו חידושים מקוריים או הלכות כדמותן.

במשך מאות בשנים, נעלם ונסתר היה שמו, כמו גם דמותו, של ה'חכם המרשים', המפורסם לכל יודעי דת ודין, העוסקים בחלק חושן משפט, שפגשו כינוי זה עשרות פעמים בבית יוסף וביתר הנושאי כלים המצטטים מדבריו. תעלומה גדולה היתה, מי הוא זה ואיזה הוא, שמימיו אנו שותים, והבית יוסף מביאו רבות ומפלפל בדבריו, ולפעמים אף מפרש את רמזיו (שלז טז), מסכים עמו ומוכיח כמותו (רסב ז) או מסתייע בו כראיה לדעתו (קעה כד), ואין פותר אותה. יצויין, כי דבר זה אינו מצוי כלל. כלומר, חכם בן דורו וזמנו שדבריו יובאו על ידו כל כך הרבה פעמים (עשרים וששה), כשלפעמים דוחה את דבריו או מקשה עליהם (שסג ה, ועוד), ולפעמים מקלסם ומביא להם ראיות או מהם ראיה לדעתו. גם הב"ח מצטטו שמונה פעמים, ומגן עליו לפעמים מהשגות הבית יוסף או מצדיקו (ראה לדוגמא סימן שסג סעיף ה, שפח סעיף א). וכן נזכר, בעקבות הבית יוסף, בספרי הפוסקים (ראה לדוגמא בדרכי משה לחו"מ סימן ריח, פרישה לחו"מ סי' סו ושלז, דרישה סי' רכח ועוד, וראה בשו"ת בעי חיי [חו"מ ח"א סימן רטז] שהביא דבריו והצדיקו). חשוב לציין, שגם בחיבורו כסף משנה, הביא מרן את דבריו ארבע פעמים.⁷

כמדומה שביחס לימים ההם, כשהתואר 'מרשים' לא שימש, כבימינו, כינוי מודרני לאדם המטיל או מותיר רושם על שומעי לקחו או רואי פניו, מן הראוי לשקול בכובד ראש האם אין הכוונה מלשון 'רושם' - ושוב, לא כמשמעות המילה בימינו, אלא רושם ממש, כלומר, לא 'עושה רושם' אלא יוצר רושם, לסימן, ע"י כתיבה או שרטוט. אם נידרש למקורות, נמצא בלשון המשנה (שבת פ"ב מ"ג): 'אמר רבי יוסי, לא חייבו שתי אותיות אלא משום רושם, שכך היו כותבין' על קרשי המשכן, לידע איזהו בן זוגו'. מסתבר, שאם בלשון הקודש 'רושם' משמעותו יוצר רושם, אף 'מרשים' מובנו זהה או קרוב לכך.

ד. ראה להלן על אחרים שטעו בכך מהסיבות שתבוארנה בהמשך.

ה. ברור שכשמצטט שם מדברי 'המרשים' כוונתו לאותו חכם שרשם מ"מ על הטור, כי תמיד מביאו אחרי שציטט מדברי הטור.

ו. יצויין כי בגמרא (שבת קג:) הובאה ברייתא, בה נכפלו הדברים האמורים במשנה, אולם שם הגירסא: שכן רושמיין. וכן היא הגירסה בירושלמי שם, במדרש שכל טוב (שמות ט"ז ד"ה פרק י"ב), בילקוט שמעוני (רמז תס"ד) ובמאירי על אתר.

כך גם הבין, ככל הנראה, הבקי הנפלא, שלא קם כמותו בישראל באשכוליותו ובפוריותו המדהימה, וזאת כמובן מבלי להידרש לעבודת הקודש בה עסק ולמדרגותיו הנשגבות אשר מי אנו שנביע בהן דעה, ה"ה מרן הגאון הנורא רבי חיד"א זצ"ל (תפד - תקסו), אשר אפילו הוא, שדבר לא נעלם מעיניו הזכות כבדולח, לא ידע מיהו המרשים, מהיכן בא ובאיזו תקופה חי ופעל, ואפילו לא היה פשוט בעיניו שמדובר בדברים שבאו בדפוס. כך נמצינו למדים מאשר כתב אודותיו, בשורות הספורות שהקדיש לשמו ולזכרו בספרו המפורסם שם הגדולים (מערכת ספרים אות מ, ס"ק רכו): 'מרשים. מרן בכ"י [=בבית יוסף] בח"מ [=בחושן משפט] באיזה מקומות כותב, כתב המרשים כך וכך. ונראה דחכם א' [=אחד] רשם מורה מקום והגהות בטור, בדפוס ישן מהטורים או בכ"י [=בכתב יד], וקרי ליה מרשים'. עכ"ל החיד"א.

מכל מקום, אפשר, וצריך, לראות בדבריו אלו, מעין התפתחות קלה והתייחסות ראשונית לתעלומתנו, לאחר מאות בשנים שלא נמצא כלל מי שנגע בנושא.

והנה, לאחר כמעט ארבע מאות שנה שלא פוענחה התעלומה, נרשמה התפתחות נוספת בנידון. קם הראשון, ש'גילה' ופרסם את שמו של החכם המרשים: 'מו"ה אברהם ב"ר שמריה ז"ל'. המגלה, שאינו כה אלמוני כמו המגולה על ידו, הלא הוא רבי מנחם מאנדל קרענגיל ז"ל (תרז-תרצ), מחכמי קראקא לפני כמאה שנה, שבספר שם הגדולים השלם (ח"ב) שהוציא לאור עם הערותיו (פיעטרקוב תרצ), כתב (מע"ס שם, הג"ה מנחם ציון הערה קכז) על דברי החיד"א האמורים: 'וצריך עיון על ספיקתו, הלא גלוי וידוע הוא, דהרב מו"ה אברהם ב"ר שמריה ז"ל, עשה המראה מקומות והעמיד ציונים אלו לדברי הטור, מש"ס ורמב"ם, ונדפס (קושטא שי"ן) בדפוס שונצינו (ונמצא תח"י ידידי הרה"ח מוהר"א קאפל נ"י מדאמבראווא). ובכ"י חו"מ של"ז כ' בזה"ל: וכ' החכם המרשים, ועמ"ש בפרישה בסופו, וברש"י ברכות מ"ו ע"א ד"ה בברכת פועלים וכו', וצע"ק. עכ"ד.

אם כי לא ברורה כוונתו בציינו לרש"י ברכות מו. ד"ה בברכת פועלים [- אין שם כלל ד"ה בזה], זכות ראשונים שמורה לו בנסיון פענוח שם החכם, מאחר ובעקבותיו דרכו כל הבאים אחריו, שאמנם הצליחו להגיע ולפענח את שמו הנכון של 'החכם המרשים'. אך, למעשה, טעות גדולה היא 'תגליתו' ופלא עליו, שמדבריו משמע שראה בעיניו את הטור הלזה בו נדפסו הגהות החכם המרשים, ואעפ"כ טעה בזהותו.

החרה החזיק אחריו הרב נפתלי יעקב הכהן ז"ל מחיפה (תרמו-תשלב), שכתב בספרו אוצר הגדולים אלופי יעקב (חיפה [חש"ד]), ח"ב עמ' מב [אות קמב]: 'מוהר"ר

ז. ראה להלן, שהחכם המרשים הוא מי שהיה המגיה באותו דפוס, ושמו היה 'חיאל ב"ר אברהם ראובן אשכנז'.

ח. אם לא נאמר שכוונתו בדבריו 'ונמצא תח"י ידידי' וכו', היא שידידו הנ"ל, שברשותו היה 'טור' זה, הוא זה שטעה ומסר לו פרטים בלי מדוייקים, ורמ"מ קרענגיל סמך על דבריו ולא בדק אחריו.

אברהם בן ר' שמריה ז"ל. מחכמי הדור בשנות רנ - שינ, חיבר הגהות מראה מקומות בספרי הטורים שנרמסו בדפוס שונצינו בקושטנינא שנת שינ והוא הוא החכם המרשים שהובא בכמה דוכתי בספר בית יוסף למרן כמו שם חו"מ סי' שלו עיי"ש. מלשונו כמו גם מהמ"מ המסויים והבודד שהזכיר, ניכר כי המחבר 'לקח' דבריו מהג"ה מנחם ציון, בלי להזכירו ומבלי לבדוק אחריו, ונפל באותה טעות.

מה מאד מתמיה, כי בחלק ה' מספרו הנ"ל חוזר המחבר ומציין לנכון ש'ספרי הטורים נדפסו בקושטנינא שנת רצ"ה [!] עם מראה [!] מקומות ע"י הרב רבי יחיאל בן ראובן אישכנזי ז"ל, ומרן בב"י מביא פעמים את המראה מקום בשם המרשים ומשיג עליו. עכ"ד. אמנם על שורות בודדות אלו, כבר זכאי המחבר לכתר המפענח האמיתי, שכן בכך כבר עשה את הצעד והשלב הרביעי בדרך לפתרון התעלומה, וחשף את שמו האמיתי של 'המרשים', אך הלא סותר הוא כאן למש"כ הוא עצמו בכרך ב (עמ' מב אות קמב), שר' אברהם בן שמריה הוא המגיה והוא החכם המרשים. התשובה היא שלפנינו מעשה פלגיאט (או: העתקה בעילום שם) משני ספרים, ולכן לא שם המלקט לבו לכך שמעתיק דברים סותרים מספרים שונים, מלבד הטעות שבדבריו - הספר לא נדפס בשנת רצה אלא בשנת ש, כאמור מעלה. חשוב לציין לדברי החוקר ר' מאיר וונדר, שספרי מחבר זה משובשים הם, ואין לסמוך על דבריו⁵. אין בכך חלילה משום הבעת דעה על ערך המחבר עצמו, שכידוע היה רב ותלמיד חכם שתורתו אומנותו. כמו כן, ראוי הוא להוקרה, על מאמציו ופעולתו הכבירה, להעמיד יד ושם לאלפי חכמי ישראל, בתשעה כרכים נכבדים, בשנות זקנותו ושיבתו.

התייחסות חמישית מצאנו, אצל מהדירי ארבעה טורים השלם מהדורת מכון ירושלים, שהבליעו במבואם (עמ' טו), תחת הכותרת 'ציון מראי מקומות', ד"ה רבינו יעקב, את המילים הבאות: במהדורת קושטא ש"ה נדפסו לראשונה מעט מראי מקומות לתלמוד ע"י ר' אברהם ב"ר שמריה. הב"י בטור חו"מ מביאו כמה פעמים בכינוי "החכם המרשים". עכ"ל. ככל הנראה, לפנינו העתקה מדברי הרב קרענגיל בהערתו לשם הגדולים (או מאוצר הגדולים הנ"ל, שלכאורה העתיק ממנו) מבלי להזכירו. כיון שנוקקו לדבריו, העתיקו את הטעות כמו סומים (ואף הוסיפו עליה שיבושים), מבלי לבדוק במקור. לפיכך נפלו במשפט קצר זה שלשה שיבושים. א. מהדורת טור זו נדפסה אמנם בקושטא אך בשנת ש' ולא בשנת ש"ה⁶. ב. נדפסו בה מראי מקומות אך לא רק לתלמוד אלא גם לירושלמי, פסיקתא ספרא

5. יד לקורא כרך ט, עמ' 193.

י. המחבר הנ"ל הוציא לאור את הכרך הראשון לאחר הגיעו לגבורות, והשלים את חיבור ספריו והוצאתם לאור בהיותו כבן פ"ד שנים.

יא. הראשון שטעה בכך, היה ד. חוואלסאן שברשימתו ראשית מעשה הדפוס בישראל, על האינקונאבולות, הבין שפרט השנה הוא 'ירצה' לפ"ק, ומכך הסיק שנדפס בשנת ש"ה, אלא שזו טעות (העיר על כך א' מ' הברמן בספר: פרקים בתולדות המדפיסים העבריים (י-ט תשלח), עמ' 87 (להלן: הברמן). אמנם כשנדפס ספרו של חוואלסאן מתורגם עברית (ווארשא תרנז), תוקנה הטעות, ראה שם עמ' 30).

וספרי (כך על כל פנים לפי המפורט בשער). ג. המראי מקומות נערכו ע"י המגיה ר' יחיאל אשכנזי, ואילו ר' אברהם ב"ר שמריא רק סייע בממון להדפסת הספר³.

זמן לא רב לאחר מכן, נרשמת התפתחות נוספת: ר' יעקב אפשטיין, בספרו חבל נחלתו (עמ' 465 הערה 1), כותב את הדברים הבאים: 'המו"ל של הטור בהוצאת מוסדות שירת דבורה העירו שהחכם המרשים הכונה להערוז שנוספו על הטור בהוצאה שהיתה לפני ר' יוסף קארו, וכיון שלא ידע את שמו כינהו בשם זה'. פלא הוא, כיצד נעלמה מהמחבר 'תגליתם' (כלומר, טעותם) של מדפיסי טור שירת דבורה, ואף התבלבל וציטט הערה בשמם, שלא כתובה כלל. למען האמת, הדבר מסתבר, ויתכן שצדק בהשערותו, שהרי מתוך הקדמת הטור בדפוס קושטא, יש מקום לטעות שר' אברהם בר שמריא, התורם, הוא גם המגיה, כפי שאכן טעה רמ"מ קרענגיל, שדבריו הובאו לעיל^ד.

מהדירי הטור בהוצאת מכון המאו"ר^ה, שהקדישו כרך שלם למבואות והקדמות, לא מצאו לנכון להקדיש ולו שורה בודדת לענין זה. דווקא הם, שהזכירו את שמו הנכון והאמיתי של המרשים, ויותר מפעם אחת, עשו זאת אך ורק בהבלעה, ולא עמדו על כך כי הוא הוא 'החכם המרשים' שזהותו עלומה רבות בשנים. במבוא (עמ' 5 והערה 38) מוזכרת עבודתו לראשונה, ללא הזכרת שמו, במילים הבאות: מורה מקום מבבלי וירושלמי ופסיקתא וספרא וספרי, וכן לדברי הרי"ף והרמב"ם והרא"ש. ובהערה: מ"מ אלו [וכו'] שמשו בסיס למהדורות הבאות (ראה שם פירוט חלקי). ובהקדמה (עמ' 3 הערה 19) כתבו: באותה שנה, שנת ש', יצאה לאור בקושטא מהדורה נוספת של הטור עם מ"מ מן הגמ' ומדרשים [!] שנערכה ע"י רבי יחיאל בן ר' ראובן אשכנזי מחבר ספר עשר ידיעות (קושטא רצ"ה [!]). שוב נזכר שמו שם בהקדמה (עמ' 47 הערה 356)^ו.

במקומות שהובא ע"י מרן הבית יוסף, הסתפקו המהדירים (בשתי המהדורות) בהעתקת דברי הרחיד"א הנ"ל.

יב. כמו שציין לנכון א' יערי בספרו הדפוס העברי בקושטא (י-ם תשכו) עמ' 20 (להלן: יערי). כנראה גם ח' ד' פרידברג: תולדות הדפוס העברי בארצות איטליה (ת"א תשטז) עמ' 122 (להלן: פרידברג), טעה בכך וייחס המ"מ לר' אברהם ב"ר שמריה, ואילו את ר' יחיאל אשכנזי חשב למגיה בלבד יחד עם רבי שלמה בן מז"ט.

יג. כנראה נובעת טעותו, מכך שראה בהערותיהם בגוף החיבור ובכמה מקומות שצוטטו דברי המרשים ע"י מרן הבית יוסף, שהעתיקו את דברי החיד"א המובאים מעלה (ראה להלן). אך הפרשנות המרשימה שניתנה לדברים, היא מקורית, משל המחבר.

יד. ציטוט ההקדמה להלן.

יז. ירושלים תשס"ז.

יז. ראה גם שם הערה 357 והערה 387.

יז. מאחר והוזכר המבוא למהדורת טור 'המאו"ר' יש להעיר, כי שם (עמ' 10) כתבו אודות היחסים שבין מרן הבית יוסף לבין הגאון רבי יעקב בירב זצ"ל שסמכו, כי מחד ידוע שמרן מעריצו מאד

לאחר כל ההקדמה הארוכה, יש להסיר את הלוט מפניו של 'החכם המרשים' ולחשוף את דמותו המרשימה.

לא נגזים הרבה אם נקבע, כי סיפורנו מתחיל בדמותו של המדפיס אליעזר שונצינו (נפטר בשנת שח), בנו של גרשם שונצינו המפורסם, גדול המדפיסים העבריים בדורו ובדורות הבאים, שעסק בהדפסת ספרים קרוב ליוכל שנים (בין השנים רמט - רצד), כמעט מראשית הדפוס¹⁶, ובעצמו היה נצר למשפחת מדפיסים ידועה וותיקה. אליעזר שונצינו, שירש את בית הדפוס כמו גם את מלאכת הדפוס מאביו גרשם¹⁷, הביא לדפוס בקושטא (קושטנדינה) את ארבעת המורים לרכינו יעקב בן הרא"ש בשנת ש. לא היה זה לו ספר ראשון שהדפיס, קדמו לו שנים עשר ספרים נוספים שהביא לדפוס, בחריצותו הרבה, בין השנים רצד - ש,

ומכנהו בכל פעם שמצטטו 'מורי הרב הגדול', ומאידך, בשו"ת אבקת רוכל (למין הבית יוסף) נמצאת תשובה שהשיב מהר"י בי רב ומקדים שהוא כתלמיד הדין לפני רבו (-הבית יוסף) בקרקע [וכו.]. וטעות היא בידם, ואין ספק שתשובה זו אינה ל'הרב המוסמך' מהר"י בירב. פלא שהתעלמו מכך שבציטוט שהעתיקו משם נאמר - בתוך הסכמת מרן לתשובה זו - בלשון זו: 'וליחדי הרב הגדול מורנו זקנך בפסקך ובתורתך ובפולקך' וכו'. המוכיח כי מדובר כאן ברבי יעקב בי רב השני, וכידוע ששנים היו (השני היה נכדו של הראשון, ותלמיד מרן הבית יוסף). מה גם שהוא חותם שם בשם יעקב ב"ר אברהם, וכידוע שם אביו של מהר"י בירב היה משה. מיותר לציין הוכחות לדבר כה פשוט, אך מאחר ושגו ברזאה, אסתפק בציון לשלושה חכמים שהבינו בפשטות שתשובה זו היא משל הנכד, והם: הגאון רבי שלום כהן שליט"א: **חידושי הר"י בירב על מס' קידושין** (הוצאת מכון ירושלים, י-ם תשמ"א), הקדמה עמ' 7, ולהבחיל"ח ר' יעקב גליס ע"ה: **אנציקלופדיה לתולדות חכמי א"י** (י-ם תשל"ז), ח"ב עמ' קכז ושם עוד מתולדותיו (להלן: גליס), ור' מאיר בניהו ע"ה: **יוסף בחירי** (הוצאת יד הרב ניסים, י-ם תשנ"א) עמ' רצג (ראה שם והלאה תולדותיו של רבי יעקב בי רב - הנכד).

יח. ע"פ הברמן עמ' 17. וראה שם אודות משפחת שונצינו בהרחבה [בפרק 'המדפיסים בני שונצינו' שהוקדש לפעלם]. שם בעמ' 19 מציין, כי בין השנים רנד - רסג, היה גרשם שונצינו המדפיס העברי היחיד בעולם.

יט. גרשם שונצינו, שהחל להדפיס ספרים באיטליא [בשפות זרות הדפיס למעלה ממאה ספרים (הברמן ע' 17 והערה 7)], ברח לטערכי בשנת רפ"ז [עקב הלשנת מתחרהו הנוצרי דניאל בומבירגי לשלטונות שהוא הדפיס ספרי ויכוחים הקוראים תגר על הנצרות], והתיישב באורטא קיוואי - פרבר קושטא. שם, בערוב ימיו, הספיק להדפיס ארבעה עשר ספרים, אך באמצע הדפסת הספר האחרון הלך לעולמו (רצד). את פעולתו שם החל בהדפסת ספר המכלול לרד"ק בפורמט קטן, וסיים בהדפסת אותו הספר אך בפורמט גדול. מסתבר שחש כי קרבו ימיו, כיון שבשער הספר (האחרון [=מכלול לרד"ק] (קושטא רצד)), שלא זכה להשלימו) סיכם את מפעל חייו, תיאר בפרוטרוט את פעולות אבותיו ופעולותיו הוא למען הדפסת הספר העברי, והתפלל לה' שיעמוד לימינו לעת זקנה: 'כי יומי רד מאד ובאתי לארץ נכריה... ה' יתעלה יהיה עוזר לי ויכלכל שיבתי ויזכור לי לטובה מה שכלכלתי לאנוסי ספרד ובפרט פורטוגאל ובכל מאדי העירותי עד למות נפשי למען הצילים מיד שוטיהם ולהדריכם לחסות בצל ש-די'. ברם, לא זכה לסיים ספר זה בדפוס, ובקולופון, שנכתב ע"י בנו - יורשו, אליעזר שונצינו, באמצע חודש אלול שנת רצד, הודיע שאביו נפטר באמצע ההדפסה, והוא הביאו לידי סיום. עם פטירתו עבר הדפוס כולו לידי הבן אליעזר שהמשיך במפעל אביו והדפיס ספרים עבריים בקושטא עם שותפו משה בן אלעזר לבית פרנס הרופא (יערי עמ' 23). לפרטים נוספים, כמו גם פירוט הספרים שהדפיסו האב והבן, שמות הפועלים והמגיהים ועוד, ראו אצל: פרידברג, עמ' 120 - 122.

ובימים ההם, הדפסת כל ספר היתה מלאכה ממושכת וסבוכה וארכה זמן רב. יעיד על כך הנוהג המעניין לרשום בראש הספר ולעתים אף בשערו, את תאריך סיום ההדפסה המדויק, ולעתים גם את תאריך ההתחלה. בראש ספר הטורים נרשם התאריך: יז אלול ש. בשער הספר נאמר: "ארבעה טורים לרבי" יעקב בן הרב רבי אשר ז"ל, עם מורה מקום בכל דין באי זו מסכתא ובאי זה פרק ובאי זה דף מהתלמוד בבלי וירושלמי ופסיקתא ספרא וספרי, נדפס ששית ע"י קטן המדפיסים אליעזר בכה"ר גרשם איש שונצין ז"ל, פה קושטנדינה, אשר תחת ממשלת אדוננו המלך שולטן סולימאן יר"ה אמין".¹

מעבר לשער נדפסו שיר מחורזו והקדמה בשבח הספר והמחבר לר' שלמה ב"ר מזל טוב, אחד המגיהים, והוא אומר בהקדמה להוצאה זאת, בין השאר: 'ואולם לרוב בקשת הספר הנפלא הלז נחקק עד עתה חמש פעמים, וכ[ו]לו נתפור ללהקת שה פזורה, ועתה מבקשים לחמו ואין, והעיר ה' רוח האומן ר' אליעזר בכה"ר גרשם שונצין, להדפיסו פעם ששית באותיות מא[ו]שרות ישרות, מלאכה יפה ברה כחמה, בהתנדבות הנכבד השוע ב"ר אברהם יצ"ו בב"ר שמריא נ"ע, ירצה ה' פעלו וחיתה נפשו בגללו, אשר נכנס בעוכי קורת ממונו להחזיק בדק המלאכה, להיותה עתה חשובה מאשר היתה לפניה, אם במלאכה עצמה, אם בחידוש אשר נמצא בה כעת, מורה מקום לכל הלכה ודין, אנה פניהם מועדות, ומה טובו ומה יפיו של חבור זה'.

בראש הספר, לאחר לוח הסימנים, באו דברי רבי יחיאל ב"ר אברהם ראובן אשכנזי, מחבר ציוני מראי המקומות לדינים, הלא הוא 'החכם המרשים', המציין אף הוא שהנדיב ר' אברהם ב"ר שמריא עזר בממונו להדפסת הספר, וכן שני שירים ממנו, הראשון תחילתו: יבורך אל אשר הגיד דברים לישראל ומשפטים ישרים (סימן: יחיאל בן ראובן), והשני תחילתו: אמרי נועם נופת צופים, אפור ומעיל תמים אורים.

בקולופון נאמר: 'ותשלם כל המלאכה מלאכת שמים, יפה צרופה מזוקקת שבעתים, יום ו' שבעה עשר יום לחדש אלול שנת ירצה כ"א לקרבן אשה, וה' אשר עזרנו להדפיס ספר זה בעט ברזל ועופרת, יזכנו להדפיס שאר ספרי הקד' [=הקודש] בתפאר' [=בתפארת], עד אין קץ, ובפרט החומש אשר כוונתנו להתחיל בו כעת כ"ב, במהרה בימינו יבנה בית המקדש, תושע יהודה, וישראל ישכון לבטח, אמין'.

ב. הספר נדפס חלקים חלקים: חלק א"ח: 16 קונטרסים, ובכל קונטרס 6 דפים, חלק יו"ד ואהע"ז: 23 קונטרסים, קונטרס א בן 4 דף, קונטרס ב-כב בני 6 דפים, קונטרס כג בן 5 דפים, חלק חו"מ: 21 קונטרסים ובכל קונטרס 6 דפים. בסה"כ: 357 דפים (התיאור לפי יערי, עמ' 98. שם גם רשם שלשה מקומות בעולם בהם קיימים עותקים ממהדורא נדירה זאת). הדפים אינם מסומנים במספר אלא הגליונות, ובסוף כל עמוד נדפסה המילה הראשונה של העמוד הבא (מה שנקרא: שומר הדף).

בא. האותיות 'ירצה' מנוקדות מלמעלה. דהיינו: שנת ה' ש (לפרט גדול).

כב. ואמנם נדפסו חמשה חומשי תורה עם ההפטרות וחמש מגילות ע"י שונצין, אלא שטופס יחיד בעולם שרד ממהדורה זו, והוא קטוע ורובו חסר, ומכיון שדף השער שנשתמר הוא קרוע, הרי הוא חש"ד. לדעת יערי (עמ' 100 מס' 137) נדפס בשנת דש או שה. הברמן (עמ' 89) מאידך,

מיוודענו החכם המרשים, רבי יחיאל בן ראובן אשכנזי⁸⁷, שימש כאן גם כמגיה יחד עם רבי שלמה בן מזל טוב, המגיה הותיק של דפוס שונצינו⁸⁸. נראה שפרנסתו היתה על הגהת ספרים, אולם לעת עתה לא ידוע על ספרים נוספים שהוגהו על ידו, מלבד שו"ת הריב"ש שנדפסו בקושטנמינא (ד באייר שו - שלהי אלול שז) ע"י אליעזר שונצינו⁸⁹ ושותף נוסף בשם רבי שמואל חכים, מגדולי התורה שבדור⁹⁰, ואחד משלשת המגיהים היה רבי יחיאל אשכנזי. רבי שמואל חכים, שמלבד השתתפותו בהדפסה אף היה אחד המגיהים, בקולופון הארוך המיוחד שרשם בסוף הספר, מהלל את הספר ואת העבודה שנעשתה בו, ואומר 'כי מתחלתו ועד סופו בעקרו ובנופו לא ימצא טעות ושגיאה מניאה [!] מביאה לידי חלוף' וכו'⁹¹. בתוך דבריו הוא משבח את המדפיסים ואינו חושך שבחים מאת המגיהים, הלא הם מיוודענו רבי יחיאל ועמיתו יוסף בנו של ר"ש, במילים הבאות: 'והחכם החשוב, יקירנו, כמה"ר יחיאל אשכנזי יצ"ו, גם בני יקירי, שמחת גילי, בן זקונים הוא לי כתרנומו⁹², עדות ביהוס"ף שמו, שניהם כאחד טובים לי מגלגל חמה, אלדי אברהם יהיה בעזרם ויגיה אורם, כי היו לנו מעיר לעזור, להגיה ולחזור ולהגיה פעם אחר פעם,

גורס שנדפס בשנים ש-שא. שתי הדעות אינן אלא השערות. סביר להניח שמיוודענו רבי יחיאל אשכנזי, החכם המרשים, שימש כמגיה גם בהדפסת החומש, שהרי הן בארבעה הטורים שנדפסו כבר מקודם (ש), והן בשו"ת הריב"ש שנדפס מאוחר יותר (שו-שז) אצל אותו המדפיס, עסק בהגהה. אך מאחר ודף השער קרוע, כאמור, ובדפים שנשתמרו אין את ההקדמה והקולופון, אין בידינו לברר זאת.

כג. הציטוטים לפי המובא אצל יערי עמ' צח, והברמן (בספרו הנ"ל), פרק 'המדפיסים בני שונצינו', עמ' 87. בספר היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס עמ' 343-345, הובא ציטוט ההקדמה והקולופון (אך בשיבושים. נראה שלא היה העורך בקי במכמני לשון הקודש ומכאן הטעויות), וכן פירוט הקטלוגים שגרשם בהם. א' דיינארד (בספרו הביבליוגרפי עתיקות יהודה עמ' 20), מוסר, כי הספר נדפס ע"י יחיאל אשכנזי [!], באותיות מרובעות, ומצוי בספרייתו שבואשינגטון.

כד. פרידברג עמ' 121.

כה. אליעזר שונצינו, שהדפיס לא פחות מעשרים ושמונה ספרים במהלך שלש עשרה שנות פעילותו, עוד הספיק להדפיס בשלש שנותיו האחרונות שלשה ספרים גדולים וחשובים, שהם גולת הכותרת של מפעלו בקושטא: תורה עם רש"י, תרגום אונקלוס ותרגום ערבי לרב סעדיה גאון, ותרגום פרסי לרבי יעקב ב"ר יוסף טאוס, שנדפס בשנים שה-שו. תורה עם רש"י, ת"א, תרגום יווני ותרגום ספרדי [והתרגומים הלועזיים הללו נדפסו כולם באותיות עבריות מנוקדות], נדפס בשנת שז. ושו"ת הריב"ש הנזכר מעלה, שנדפס בשנים שז-שז. המדפיס אליעזר שונצינו נפטר בקושטא, כנראה בתחילת שנת שח. בשלהי אלול שנת שז, כשנסתיימה הדפסת שו"ת הריב"ש, עדיין היה בחיים, ואילו בשלהי סיון שנת שח, כשהחלו בהדפסת תשובות הר"ן, כבר היה בית הדפוס בידי שותפו מסדר האותיות משה בן אלעזר לבית פרנס הרופא (יערי, עמ' 23). פרידברג (עמ' 122) סבור, כי בשל היות גרשם שונצינו, בנו של אליעזר, צעיר לימים, נמכר חלקו של אביו בדפוס לשותפו משה פרנס. גרשם גדל והיגר למצרים, שם פתח דפוס חדש, אך לא נרחיב בכך כי אין זה מעניינו.

כו. בשו"ת מהר"ר יחיאל באסאן (סימן א) מרבני קושטא, מתארו כ'אחד מגדולי הדור אשר לפנינו'. מרן מצטט משמו בבדק הבית (ח"מ סימן לו) השגה על דברי מהר"י בי רב.

כז. הברמן, עמ' 93.

כח. תרגומו הוא 'בר חכים'. רמז לשם משפחת המגיה.

בטוב טעם ודעת דרכי הדפוס וטיבו, למען ירוץ קורא בו, דכולי האי ועדיין אולי יצא מתוקן בקן קולמוסא וקן מגילתא במילי מעליתא' וכו' כפ.

1234567 תח"ח

התארים הנכבדים בהם עשה רבי שמואל חכים שימוש בבואו לתאר את המגיה: 'החכם החשוב, כמה"ר', מעידים כי רבי יחיאל היה למדן ותלמיד חכם מופלג, ורב ידוע בעירו.

בספרי המלקטים, הובא שמו של מיועדנו רבי יחיאל, כאחד מחכמי טורקיה בזמן הרא"ם בעל ה'מזרחי'. כן כתבו שנדפס ממנו 'קונטרס על חכמת התקופה' בשם עשר ידיעות (קושטנטינא רצו)^ל. הספר אינו מצוי, וכנראה זוהי הסיבה למחלוקת אודות תוכנו. לדעה אחרת הספר עוסק ב'עניני תקופות ומולדות, ומהלך הכוכבים' לא. ואילו מקור שלישי לב מוסר, כי תוכן הספר הוא: לוחות אסטרונומיים לעשר שנים, והוא נדפס בדפוס אלעזר בן גרשם שונצינו. ומוסיף הערה חשובה, כי שום מופס מספר זה לא נודע כיום.

מהר"י בן לב^ל, רב בקושטא ומגדולי הדור בתקופה ההיא, מזכיר בתשובותיו (ח"א סימן יא) את העדויות שהועדו בבית דינו של החכם כמהר"ר יחיאל אשכנזי וכו', וקרוב להניח שכוונתו לרבי יחיאל דידן. יצויין כי בין השיטין בולטת הערכתו הרבה של הגאון רבי יוסף ו' לב לרבי יחיאל, והוא מקלסו ומשבחו, ואומר עליו: 'החכם השלם הדן דין אמת לאמיתו'.

פירוש

כפ. יערי עמ' קג, ראה שם הקולופון בשלמותו, ופרטים נוספים. כן הובא שם, שהמגיה – השותף בהדפסה רבי שמואל הלוי חכים הקדים לספר שיר מליצי בשבח המחבר, והדבר צויין גם בשער הספר, וכן נדפס בשלהי הקולופון שיר בן עשרה בתים בשבח הספר, מאת רבי שמואל הנ"ל, שכפי הנראה היה גם משורר. הספר נדפס ונמכר קונטרסים קונטרסים, שחולקו לקונים בשבתות, בבית הכנסת. רבי יצחק ו' לב, מחכמי קושטא, התרעם על כך ויצא בחריפות נגד רבי שמואל, שהשיב על דבריו בתשובה ארוכה, בה גילה שהמנהג כבר היה מקובל בקושטא לפני כן, וכך נעשה בספר תולדות אדם וחוה לרבינו ירוחם שנדפס שם בשנת רעו. וכן בספר תולדות יצחק לרבי יצחק קארו שנדפס שם בשנת רעח, והמחבר עצמו היה מחלק הקונטרסים לקונים בשבתות בבית הכנסת. תשובותיהם של שני החכמים בענין זה נדפסו ע"י ר' שמחה אסף בתוך: 'עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל' שנה א' (תרצד-ה) עמ' 75–73, ונכללו גם בספרו 'מקורות ומחקרים' (י-ם תשו). פרידברג (עמ' 122) כותב, שאת רוב הספר הדפיס שונצינו, ואילו את הקונטרס האחרון (בלבד) הדפיס רבי שמואל, שלא היה שותף אלא אחד המגיהים, על חשבוננו, וחילקו לקונים בשבתות בבית הכנסת, ועל כך יצא הקצף. אך דבריו אינם נראים.

ל. אטלס עץ חיים (הלפרין) ח"ו עמ' 158 (לפי שעה לא מצאתי מקורו).

לא. רמ"מ כשר: שרי האלף ח"ב עמ' 157 מס' 455.

לב. יערי עמ' צא (מס' 121).

לג. רבי יוסף ב"ר דוד ו' לב (רסה – שלט), נולד במונסטר, תרכיה. בצעירותו גלה ללמוד תורה בשאלוניקי מפי הג"ר יוסף טייטאצק, ולימים מילא את מקומו. לא נשא פנים לאיש, ועקב רדיפות כמה מהגבירים שבעיר שראו עצמם נפגעים מתקיפתו בדין, גאלץ לעזוב את העיר ועקר לקושטא. שם התבסס מעמדו כאחד מגדולי ומנהיגי הדור, ופנו אליו בשאלות מכל קצוות הארץ, ותשובותיו הרבות, הלא הם כתובות עלי ספר 'שו"ת מהריב"ל'.

פרטים נוספים אודות רבי יחיאל אשכנזי, מצאנו בספר סדר הדורות, המביא כי ר' יחיאל אשכנזי חיבר ספר היכל ה' על עניני עשר הספירות. ובמקום אחר מזכיר שנשא ונתן עם המבי"ט ¹²³⁴⁵⁶⁷בנוכח בתשובותיו (ח"ג סימן קיז). אך לא יתכן שהמדובר באותו אדם: המבי"ט נפטר בצפת, ביום כג בניסן שנת שמ, ובספרו הנ"ל הוזכר ר' יחיאל בברכת המתים. ואילו רי"א בעל היכל ה', הביא את ספרו לדפוס בונצ'י בשנת שסא.

ואמנם בספר תולדות חכמי ירושלים^ל, העיר המו"ל, אליעזר ריבלין, על הסתירה האמורה ודן בה באריכות^ל. להלן תמצית דבריו ['קרב לודאי']: בעל קורא הדורות וכל הנוהים אחריו (סמברי, סדר הדורות, שווארץ ופרומקין) טעו לחשוב שר"י אשכנזי הזקן הוא המחבר היכל ה', ולא היא: רי"א הזקן לא עלה לא"י ולא חיבר הספר הנ"ל, אלא יחיאל אשכנזי אחר שחי בירושלים כחמישים או שישים שנה אחרי הראשון הוא המחבר היכל ה', והוא ר' יחיאל לוריא קרובו של האר"י הנזכר במכלול יופי (על קהלת, פרק יד) לרבי אליהו לואנץ בעל שם, ששמע מפיו ד"ת עמוק בקבלה^ל, ואכן בתקופה זו שהה ר' יחיאל בחו"ל והדפיס בויניציא את ספרו היכל ה' וגם את הספר חרדים שהביא עמו מא"י. ויתכן שהוא החכם יחיאל אשכנזי הנזכר עם בנו בשו"ת מבי"ט (ח"א סי' פא) וכנראה ישב זמן מה בים-זמן אחר בצפת^ל. ובספר קול בוכים (גלאנטי) על הפסוק 'וילכו בלא כח' הובאה 'תשובת הגאון רבי יחיאל אשכנזי ו"ל' בקבלה, אך ריבלין העיר שלכאורה אינה לר' יחיאל אשכנזי. לדידי פשיטא שאינה לו, שהרי רבי אברהם גלאנטי בעל קול בוכים נפטר בשנת שמת, ובעל היכל ה' היה בין החיים בשנת שסא^ל. להלן יתברר ענין זה.

לד. לר' אריה לייב פרומקין ז"ל (ח"א עמ' 188 הערה 3).

לה. ראה גם: ר' מנחם מנדל ראובן גפנר: סדר מאמר על סדר הדורות (עמ' 272 אות נג). [משער, כי לדעת בעל סדה"ד ר' יחיאל אשכנזי בעל היכל ה' הוא אותו ר"י אשכנזי שהזכיר המבי"ט בתשובותיו. ומציין כי גם בספר תולדות חכמי י-ם כתב כך ואף כתב שנו"ע עם מהר"י בן לב, אך העיר, כי בשו"ת המבי"ט (ח"ג סימן קיז) מזכירו המבי"ט בברכת המתים (ז"ל), וא"כ נפטר לפני המבי"ט, והמבי"ט נפטר בשנת שמ, ובשער הספר היכל ה' שנדפס בויניציא בשנת שסא מחבר המחבר בברכת החיים, ואי אפשר שהם אותו אדם. ומביא שיש רוצים לומר דשנים היו, האחד: רי"א הזקן מרבני שאלוניקי, והוא שקיל וטרי עם חכמי דורו ולא בא לירושלים, והשני: רי"א איש ירושלים מחבר הספר היכל ה'. והדבר צ"ב].

לו. הדפסת הספר מכלל יופי החלה באמשטרדאם בשנת תנה. המחבר מציין שאת הדברים שמע מפיו הנ"ל בוורמיישא. לפני עשרים ושבע שנים. בהקשר לכך יצוין כי הדפסת הספר הסתיימה בשנת תפז.

לז. השערה זו בטעות יסודה. פלא על ריבלין שלא טרח להביט בשו"ת המבי"ט במקורו, אילו היה עושה כך היה רואה שהמבי"ט (שנפטר בשנת שמ) מזכירו בברכת המתים, ומאליו יובן שלא הוא המחבר היכל ה' שהיה בין החיים בשנת שסא.

לח. תמיהני על יערי, מה ראה לקבוע בוודאות שבעל היכל ה', הוא שחיבר התשובה המצוטטת בקול בוכים. אין ספק שטעות בידו. על תוכן הספר היכל ה', ציטט בשם ד"ר שלם במאמרו בקרית ספר (שנה א, י-ם תרפד) שאין בו כלום מחידושי ר' יחיאל, וכולו ליקוטים מקדמונים.

כ"ה האמור, אינו נוגע לחכם המרשים לכאורה, שהרי אין כל ספק כי מי שחיבר ספר והדפיסו בשנת רצו, והגיה ספרים בשנים ש - שז, אינו יכול להיות שליח העיר צפת שתי פעמים בתוך שלש שנים, בשנת שנט-שסא לאירופה ובשנת שסד לצפון אפריקה, שכל אחת מהן נמשכה שבועות וחודשים, ואף מביא ספרים לדפוס כמו שכבר ראינו ועוד נראה להלן. ההיטלטלות בדרכים באותם ימים כרוכה במאמץ רב, ובפרט כשמדובר על תקופה ממושכת, ואינה מתאימה לגילו ולמעמדו של ישיש בן מופלג. אך אין צורך להגיע לתמיהות אלו, ועוד נשוב ונידרש לכך.

ראינו לעיל כי רבי שמואל חכים מתייחס לרבינו בכבוד גדול וקורא לו 'החכם המופלג כמזהר"ר'. ראינו גם שמהריב"ל מזכיר את בית דינו של החכם כמזהר"ר יחיאל אשכנזי. ינעתי ומצאתי מקור נוסף, יבוא השלישי ויקשר ביניהם.

שרד בכתב יד תיקון סופרים, והוא קובץ טופסי שטרות מחכמי קושטא בדורו של מרן בעל הבית יוסף, שיוחס לר' שמואל יפה, מחכמי אותו הדור. אך כבר הוכח, שלמעשה רוב הספר חובר ע"י רבי משה אלמושנינו (רסא - שכו), ונוספו עליו שטרות מחכמים שונים, ומאוחר יותר הועתק ע"י ר' משה ב"ר יעקב עוזיאל, מחכמי איזמיר, מכת"י הג"ר יהושע בנבנשת שהיה בידי רבי ישראל בן הג"ר חיים בנבנשת בעל כנסת הגדולה. ע"ט הסימנים הראשונים הם גוף החיבור, והשאר הם שטרות מקושטא ומאדרינופול שהעתיקם ר' שמואל יפה, וכן מכתבים ומליצות מר' משה עוזיאל ואחרים. שם בסימן פ"א, מובא שטר ש'נעשה בקושטא בשנת שכ"ד, בבית דינו של ר' שמואל סבע ועמו נמנו ר' יחיאל אשכנזי ור' יוסף חכם הלוי וכו'. הסימן הבא (פ"ב) אף הוא מאותו בית הדין ל"פ.

לפנינו תגלית מרעישת. אותם השנים, שהגיהו יחדיו את שו"ת הריב"ש בצעירותם, בשנים שז-שח, הלא הם מיודענו הוותיק רבי יחיאל ועמיתו יוסף ב"ר שמואל חכ"ם, עלו והתעלו עד שנתקבלו לדיינים בבית דינו המפורסם של רבי שמואל סבע. כאשר נפטר רבי שמואל, ירש רבי יחיאל את מקומו כראש בית הדין, ככל הנראה, וזהו פשרה של תשובת מהריב"ל הג"ל, שנזכרו בה העדויות שהועדו בבית דינו של רבי יחיאל אשכנזי.

הרב רבי יחיאל אשכנזי נר"ו נזכר גם בתשובת מהרשד"ם (אהע"ז סימן קכו וסימן קלח), המתאר כי בהיות רבי יחיאל בשאלוניקי נשא ונתן עמו בדיני כתובה, בקשר עם מאורע שאירע אז בשאלוניקי. אך כאן כבר לא ברור במי המדובר.

על כל פנים, משגילינו כי כיהן החכם רבי יחיאל אשכנזי כדיין בקושטא, ומאוחר יותר כאב"ד, דומה כי נפתרה התעלומה, לפחות בחלקה. דמותו של החכם המרשים

ל"פ. מ' בניהו: אסופות ספר ז עמ' לז והלאה. בניהו הוכיח, שבידי ר' שמואל יפה היה ספר תיקון סופרים של ר' משה אלמושנינו בכת"י, והוא סידרו ותיקנו והוסיף עליו שטרות והערות. טופס זה הועתק ע"י בנו ר' יוסף יפה, וממנו נתגלגל והגיע לידי ר' חיים בנבנשת. ולפי עדותו של ר' משה עוזיאל נקרא בשם 'עיטור סופרים', ולא בשמו הנפוץ 'יפה נוף'. ראה שם. כמו כן היה בידי טופס נוסף של הספר בכתב יד בשם 'לכל חפץ' שהיו בו שינויי גירסה משמעותיים.

פוענחה, ולפי הנודע עד כאן, עסק בצעירותו בהגהת ספרים ובכתיבת מראי מקומות, מאוחר יותר כיהן כדיין ולאחר מכן כאב בית דין. מכאן והלאה, אין לנו הוכחות על קיומו או מעשיו. אמנם, הסתירה המדוברת, שהעירו עליה רבים, מחייבת כי מדובר בשני חכמים שונים לחלוטין. אך הראשון, שהזכירו המבי"ט בתשובותיו (בח"ג סימן קיז) שהראו לו העתק מתשובתו על מה שנשאל בסאלוניקי, בברכת המתים, הוא, ככל הנראה, רבי יחיאל זכ"ש מקשטלך, ואינו רבי יחיאל אשכנזי דידן, 'החכם המרשים', שכנראה גם הוא כבר לא היה אז בין החיים. יתכן שזהו הפסק שמזכיר מהרשד"ם בתשובתו (אהע"ז סימן קלח) בשם 'החכם כמוהר"ר יחיאל אשכנזי נר"ו'. ואילו השני, שהתגורר בים ואח"כ בצפת, נשלח מטעמה כשד"ר לאירופה, שם הדפיס את ספרו בונציה בשנת שסא והביא לדפוס חיבורים נוספים שיתוארו להלן. לאחמ"כ נשלח שוב, בחורף שנת שסד, לצפון אפריקה עם עמיתו רבי שלמה בן צור². אמנם רבי יחיאל השני, שיתכן והתגורר בצפת גם לפני תקופת מגוריו בים, אינו זה המוזכר בשו"ת המבי"ט עם בנו (סימן פא)³.

לשאלת זהותו של ר' יחיאל אשכנזי המחבר היכל ה', מר יערי, חוקר תולדות שלוחי א"י במשך שנים רבות, סבר כי שמו היה רבי יחיאל לוריא אשכנזי⁴, והוא היה מקובל, אולי קרובו של האר"י, וסובב באשכנז ובאיטליה כשליח צפת בשנים שנט - שסא. במהלך השליחות⁵ הביא רבי יחיאל לדפוס את ספרו היכל ה', הכולל ליקוטי קבלה מקדמונים, כמה ענינים מהאר"י, ושני פיוטים: 'בר יוחאי' המפורסם, שנדפס לראשונה, ו'קינה על שוממות ההיכל' לאשמורת הבוקר. כן הדפיס שם, באותה שנה, את הספר עסיס

פ. באיגרת ראשי קהילת צפת מחודש כסלו שס"ד, אל הנגיד ר' חיים קנשינו שישב בוהראן שבחוף אלג'יר, עולה כי מצב הקהילה מבחינה כלכלית קשה ביותר, המיסים המוטלים עליה גבוהים במיוחד (שלוש אלפים וחמש מאות זהובים לשנה כשרכוש הקהילה כולה מוערך בארבעת אלפי זהובים בלבד), והם מודיעים כי שלחו אליו שני שלוחים, 'החכם העניז רבי יחיאל אשכנזי נר"ו והנבון הנכבד רבי שלמה בן צור יצ"ו', ומבקשים אותו ליתן לשלוחי צפת מעזבון אביו ומנדבת לבו הוא: 'מנה הראויה לה לפי רוב עניה ואבינויה ותלמידיה וחכמיה ושיבותיה, ומוסיפים שלא לעכב את השלוחים 'פן יעבור המועד אשר קבעו הנושים' (א' יערי: אגרות א"י (י-ם תשל"א) עמ' 193-191, ראה גם אצל הנ"ל: שלוחי א"י (י-ם תשי"א) עמ' 8 ועמ' 78. ושם (עמ' 8) מעיר כי העיכוב לא תמיד נגרם מחמת אי רצון לתרום אלא דוקא מפני חובת השולחים וכיבודם). רבי שלמה בן צור לא ידוע משום מקור אחר, ולפי שמו היה מעולי מאראקא. (יערי: שלוחי א"י עמ' 248).

מא. טעה יערי (שלוחי א"י, שם) שסבר כי שניהם אחד הוא. לפי המתבאר בהערה 37 הדבר הוא מן הנמנע. וראה עוד להלן.

מב. כמפורש בשער הספר עסיס רמונים להרמ"ק, שהביא לדפוס אצל דניאל זאניטי בויניציא. **מג.** יערי סבור שהיה זה בעת חזרתו לא"י, לאחר שסיים את שליחותו, ואיני יודע מה ההכרח לכך. כנראה כתב כך, משום שלדעתו פגש ברבי אליהו לואנץ בזורמיישא בתחילת השליחות, בשנת שנט, ושנתיים הן פרק זמן נכבד עבור שליחות באירופה לטובת עיר אחת. אך לדעתו, יתכן שפגש בו בסוף שנת שס, ואינו מסתבר שנדד ברחבי אירופה כשבאמתחתו שלשה כתבי יד יקרי ערך העלולים בכל יום להאבד או להיגנב.

רמונים שהוא קיצור ספר הפרדס להמקובל רבי משה קורדובירו^מ (רפכ - של), ואת הספר חרדים להחכם רבי אלעזר אזכרי (רצג - שס), שניהם מחכמי צפת. כשנתיים לפני כן, ביקר בוורמיישא, והמקובל רבי אליהו ב"ר משה לואנץ מביא שמועה ששמע אז מפיו^מ. יערי כותב כי הוא הוא רבי יחיאל ב"ר ישראל לוריא שחיבר קינה על פטירת מרן ה'בית יוסף' זצ"ל בשנת של"ה, אך יש לדון בכך^מ.

כדי לגלות את זהותו של מחבר הקינה על מרן, עלינו לאתר דמות של חכם בדורות ההם בשם רבי ישראל לוריא. ואכן, ישנו אחד כזה. החכם רבי ישראל לוריא, בנו של ר' יחיאל אשכנזי מרומא, שחי בין השנים רל - ש בקירוב, שימש כמגיה ספרים בדפוס יהושע שלמה שונצינו^מ בנאפולי, לא יאוחר משנת רנא, אז הגיה חומש עם פירוש רש"י^מ. מאוחר יותר עבד גם בדפוס שבפזרו, שם פתח וניהל את הדפוס גרשם שונצינו המוזכר מעלה, שהגיע מפאנו בשנת רסו^מ. בדפוס שונצינו שבפזרו כבר נקלטו מקודם מספר עובדים ספרדיים, בני תורה, שהתחייבו לסייע בהגהה, אך המדפיס גרשם לא חס על כספו והתחייב את הרב מ' ישראל אשכנזי לעבוד בדפוסו כמגיה, 'עין הוא האיש אשר כילה קוצים מן הכרם, ונתן לנו תורת הגרסות הישרות במשניות ובגמרא'^י.

בשנת רע"ג-ער"ה בקירוב, הדפיס שונצינו חלק ממסכתות הש"ס כשרבי ישראל משמש כמגיה ראשי^מ, כן הגיה את הספרים פירוש רבינו בחיי על התורה, פירוש רמב"ן עה"ת שנדפסו אצל שונצינו, ועוד. מאוחר יותר פרש רבי ישראל ממלאכת ההגהה, והיגר לרומא, שם כיהן כראש ישיבה^י, שם הסכים בחודש תשרי שנת רעט על הדפסת ספר הבחור לרבי אליהו בחור המדקדק^י, ולאחר מכן בפירושה. משם עלה, לאחר תקופה קצרה,

מד. בשער הספר הוא מכונה 'במה"ר יחיאל אשכנזי גר"ו איש ירושלים'. סיבת השינוי בין התארים בספרים שנדפסו באותו הפרק, באותו הדפוס, ועל ידי אותו חכם, אינה ברורה לי.

פה. וכותב ששמע מ'המקובל האלהי שארי מוהר"ר יחיאל לוריא מצפת תוב"ב' (ע"פ שלוחי א"י עמ' 152). יערי מציין כי כנראה גם באפריקה הפיץ רבי יחיאל דברי קבלה. אך חשוב לציין, אין כל הכרח לכך שהפיץ קבלה באשכנז או בכל מקום אחר, ובוודאי שאין להתבסס על שמועה בודדת שנמסרה מפיו. הדפסת הספרים באיטליא, לא היתה אלא חלק משליחותו. אם כדי לשמר את הדברים, או כדי להביא רווחה ליהודי צפת ע"י מכירתם והפצתם באיטליא ובכלל.

מו. שלוחי א"י עמ' 248.

מו. כך ע"פ פרידברג, עמ' 41.

מח. ראה: תעודה בדבר מכירת ספרי אינקונבולה בנאפולי במאה החמש עשרה, בתוך: אסופות ספר י (י-ם תשנח), עמ' עז הערה 31. תיאור מפורט של הספר ותוכנו, וכן הפזמון המחורז בשבח הספר והמדפיסים שכתב רבי ישראל בהקדמת הספר, אצל פרידברג (עמ' 48).

ממ. שם עמ' 4-53.

נ. שם.

נא. שם עמ' 55.

נב. שם הערה 8.

נג. יחד עם עמיתיו הרב שבתאי ב"ר מרדכי והרב יוסף ב"ר אברהם הגרי (פרידברג עמ' 13).

לארץ ישראל, התיישב בירושלים והיה לדיין⁴⁴, וכיהן כרב ומנהיג הקהילה האשכנזית בעיר. אף הרלב"ח, רבה של ירושלים בדור ההוא, שנודע בתקיפותו, מתייחס לפסקיו בכבוד ראש ובכבוד, ומכנהו 'החכם השלם'⁴⁵. יתכן שהותיר את בנו רבי יחיאל ברומא, שם למד אולי בישיבה שפתח אביו והמשיכה להתנהל ע"י אחרים, ועם הזמן היה לאחד מחכמי איטליא⁴⁶. הקינה⁴⁷ היא נדפסה בתוך קובץ קינות על מרן, שהצד השווה שבהן, שכולן נתחברו בשנת האבל וע"י חכמי איטליא⁴⁸. משכך, אין טעם לדחוק ולומר שאותו רבי יחיאל מחבר הקינה, הוא גם בעל היכל ה' שדר בירושלים ובצפת לסירוגין, אלא א"כ נקבע, ללא כל הוכחה, שלאחר כתיבת הקינה עלה לא"י והתיישב בים-או בצפת. וזאת לא שמענו⁴⁹.

להלן הוכחות נוספות כי רבי יחיאל בעל היכל ה' שפעל בשליחות צפת בארצות הגולה, אינו אותו רבי יחיאל המוזכר בתשובות המבי"ט.

מעשה בא בפני חכמי צפת, שבעקבותיו התעוררה מחלוקת בין מרן הבית יוסף והמבי"ט. ^{אוצר החכמה}שני בעלי חוב שתבעו זה את זה התייצבו בפני בית דינה של צפת בהרכב של חמשה דיינים, ומרן והמבי"ט נחלקו בדעותיהם. לא כאן המקום להאריך בפרשה זו⁵⁰. אך לעניננו חשוב פרט צדדי, והוא: כי בין החכמים המעורבים נמנה גם החכם רבי יחיאל אשכנזי שצידד בדעתו של המבי"ט, ושתשובתו, מחודש תשרי שנת ד"ש⁵¹, הובאה בעילום שמו בשו"ת אבקת רוכל"א, של מרן. חכם זה, שנתגלגל מאשכנז לשאלוניקי ומשם לארץ ישראל, היה מחשובי הפוסקים. ואף מרן בהשיבו על דבריו כתב לו דרך כבוד⁵².

שוב אירע ונתעוררה מחלוקת אודות חרם דרבינו גרשום אם הוא תקף בזמננו, ואצל עדות המזרח. מרן סבר להקל והסכימו עמו חכמי צפת. לעומתו, יצא רבי יצחק די מולינא בחריפות להחמיר והכריז חרם על האיש עד שיוציא את אשתו. מרן והמבי"ט השיבו על דבריו בחריפות. החכם רבי יחיאל אשכנזי, שהתנגד לכל שינוי בחרם רבינו גרשום, כתב:

נד. אסופות ספר י, כנ"ל הערה 45.

נה. ראה שו"ת מהרלב"ח סימנים בט ולב.

נו. למעשה, ההנחה אינה מתקבלת על הדעת, כיון שבראש הקינה מצויין שמחברה הוא בנו של הרב ישראל לוריא מפאדובא.

ני. בניהו: יוסף בחירי עמ' תקלו והלאה.

נח. אם אכן כנים הדברים, מצאנו את שם אביו של אותו רבי יחיאל וידוע לנו גם מעמדו הרם, שפורט לעיל. אך מאידך, רבי ישראל שימש כמגיה כבר בשנת רנא ואולי עוד לפני כן. לפיכך, קשה להניח שבנו ייצא לשליחויות מטעם העיר צפת בארצות הגולה בשנת שסד, בגיל זקנה ושיבה, והדבר אינו מקבל ביטוי באגרות שנכתבו לטובת השליחות ולא בספרים שהדפיס.

נז. ראו בהרחבה אצל: בניהו (עורך), אסופות ספר ג (הוצאת יד הרב ניסים, י-ם תשמט) עמ' כד והלאה (להלן: בניהו). ראו גם שו"ת המבי"ט ח"א סימן ר"כ.

ס. בניהו עמ' כז.

סא. סימן יח דף יג, ב.

סב. בניהו עמ' כז.

'כל אותם שנשאו ב' נשים במדינות הללו [ארצות תורכיה] מהאשכנזים, כל אותם מצאו עילה באשתו, זה בכה וזה בכה'. ומזכיר מקרים שארעו במצרים, בירושלים ובצפת^{סג}. לא נתברר לי טיבו של חכם זה, אך ברי כי אינו 'החכם המרשים', שהובא רבות בעילום שמו בבית יוסף ובדרך כלל חולק עליו או דוחה את דבריו^{סד}, כי, לפחות במקרה זה, מתוך התשובה הארוכה שכתב בחתימת שמו, נתפרש שמדובר בחכם אחר, שהרי חותם הוא: 'יחיאל בכמ"ר משה זק"ש זלה"ה מקשמליץ'. התשובה נכתבה בירושלים בפרשת כי תשא שנת שבה, כלומר בין עשרה באדר לפורים. בניהו שיער^{סה} שהוא הוא החכם הנזכר בתשובות המבי"ט (ח"א סימן פא), שפעל למען בנו שעלה לארץ והתיישב בצפת סמוך לשנת שיב. הבן שהיה בה פחות מי"ב חודש, ודעתו היתה להשתקע בירושלים. רבי יחיאל כתב פסק לפטרו מהמס שהוטל עליו ע"י קהל אשכנזים שבצפת. יתכן איפה, שגם האב עלה כבר לארץ ישראל^{סז}. מכל מקום, מאחר ובחיי מרן, שנפטר בשנת שלה, כתב המבי"ט תשובה (ח"ב סימן טז) ובה מתייחס לדברי רבי יחיאל זכ"ש ומזכירו בברכת המתים, מוכח שנסתלק כבר לפני שנת שלה.

שוב מצאתי, שאת אותה תשובה הזכיר מהרשד"ם בתשובותיו (אהע"ז סימן קכ, ראה גם יו"ד סימן קמ) בשנת שלג, במילים: 'פסק מהרב החסיד כמה"ר יחיאל אשכנזי ז"ל^{סז}'. הדבר אינו מוכח בוודאות, אך סביר להניח כי גם במקרה הראשון המתואר לעיל, בו נחלקו מרן והמבי"ט והיה מעורב בויכוח חכם בשם רבי יחיאל אשכנזי, מדובר באותו ר' יחיאל זכ"ש. גם במקום אחר (שו"ת המבי"ט ח"א סימן סח) מזכיר המבי"ט שלפסק דינו הסכימו החכמים רבי אברהם שלם, רבי יוסף קארו ורבי יחיאל אשכנזי. ברור, שכוונתו כי דבריו התקבלו על דעת כל גדולי העיר.

יש להוסיף כי בשו"ת המבי"ט (ח"ג סימן עז), אודות הסכמת עיר שבה ד' בתי כנסת שנתיסדה ע"פ ד' גדולים והמה חכמים מחוכמים, מזכיר כי הראשון שבהם היה: 'הרב החסיד כמה"ר יחיאל אשכנזי ז"ל', היום לג שנה וכו', כלומר לא יאוחר משנת שז"ס. הזמן תואם את תקופת 'החכם המרשים', ויתכן שהכוונה אליו. אך מאחר ומהרשד"ם^{סח} כתב שראה פסק מהרב החסיד כמה"ר יחיאל אשכנזי ז"ל^ע, לאור ציטוטים אלו, כשהתואר

סג. בניהו עמ' עא, ע"פ: שמחה אסף, מקורות ומחקרים (י-ם תשו) עמ' 228.

סד. וגם כאן נחלקו בדעותיהם בחריפות ובקוטביות רבה.

סה. בניהו עמ' עד.

סו. במאורע הנזכר מעלה, הפולמוס שניטש בין מרן והמבי"ט, היה מעורב, כאמור, אף רבי יחיאל אשכנזי. מתוך ניסוח הדברים והתשובות, נראה כי גם הוא התגורר בצפת בימים ההם.

סז. התשובה נזכרה גם ע"י רבי יצחק אדרבי (דברי ריבות סימן ש"ה).

סח. זמן כתיבת התשובה אינו ידוע. המבי"ט נפטר ביום כג בניסן שנת שמ, כמוזכר מעלה.

סח. רבי שמואל ב"ר משה די מדינה, תלמיד מהר"י טייטאצק ומגדולי רבני שאלוניקי (רסו - שן).

ע. וראה עוד שם (אהע"ז סימנים קכ קכו), ובאהע"ז (סימן קלח) מזכיר 'פסק שעשה הרב כמה"ר יחיאל אשכנזי נר"ו. כמדומה הכוונה לאותו חכם, אלא שתשובה זו היא מוקדמת יותר ונכתבה בחייו,

'החסיד' עדיין לא היה כמו בימינו פתיה חסר ערך המוצמד לכל חובש כיפה, אלא נדיר ושמור למקובלים ועובדי ה', יודעי ח"ן מובהקים, יש להניח כי גם התשובה שציטט מהר"א גלאנטי בספר קול בוכים, נכתבה ע"י אותו חסיד, רבי יחיאל אשכנזי, הנזכר בתשובות המבי"ט ומהרשד"ם, שככל הנראה אינו החכם המרשים אלא רבי יחיאל זכ"ש הנזכר. אם כן, התשובה אודות הסכמת העיר שבראשה חתום החסיד רבי יחיאל אשכנזי, אף היא עוסקת, כמסתבר, ברבי יחיאל זכ"ש.

ראינו, עד כאן, מובאות רבות אודות חכם ששמו רבי יחיאל אשכנזי, ולא את כולן הצלחנו לפענח בוודאות, מאחר ובאותה תקופה השמות יחיאל אשכנזי ויחיאל לוריא היו שכיחים למדיע"א. בסך הכל, להערכתנו, היו באותה תקופה ארבעה חכמים שהמשותף ביניהם הוא השם 'יחיאל אשכנזי'. להלן תמצית הדברים ומסקנתם.

אם נסכם את הידוע²⁹ אודות רבי יחיאל זכ"ש, נגיע בבירור למסקנה שהוא אינו החכם המרשים, אינו כותב הקינה על הבית יוסף, ואינו רבי יחיאל בעל היכל ה' שנשלח כשר"ר מטעם יהודי צפת לאירופה ולאפריקה. להלן תולדותיו בקצרה: נולד באושטרייך [=אוסטריה] לאביו רבי משה זק"ש מקאשמילץ, ממשפחה מיוחסת, דור כ"ה לרבן יוחנן בן זכאי. קיבל תורה מפי רבי יוסף זלמוני, בעיר אובן, ומפי אחרים. בשנת רפ"ט עדיין היה תלמיד. מאוחר יותר היגר לשאלוניקי והוכר כאחד מחכמי העיר, באותה תקופה גם נקבעה על ידו בצירוף שאר החכמים הסכמת העיר המוזכרת מעלה, ובימים ההם אף נשא ונתן עם מהרשד"ם בהלכה. אך לאחר זמן לא רב, כנראה בסביבות שנת שיב, עלה לארץ ישראל והתיישב בצפת עם בנו. שם גבה מעמדו כרב לאשכנזים, מרוב פרישותו וצדקותו הוא מכונה 'החסיד'³⁰, ונחשב לאחד מגדולי הרבנים בעיר. כפי שראינו, הן מרן הבית יוסף והן המבי"ט זצ"ל נהגו בו כבוד והתחשבו בדעתו. הגאון המקובל רבי אברהם גלאנטי, תלמיד הרמ"ק ובעצמו מחכמי צפת המפורסמים, מצטט משמו תשובה בקבלה בספרו קול בוכים, כמוזכר. בסוף ימיו התיישב בירושלים, ממנה כתב את תשובתו הנזכרת מעלה, ובה נפטר, בין השנים שכה - של"ד.

רבי יחיאל לוריא אשכנזי: בדור שאחריהם, כלומר לאחר רבי יחיאל זכ"ש, מרן הבית יוסף והמבי"ט, התגורר בצפת חכם מקובל בשם רבי יחיאל לוריא, שהמשותף בינו ובין רבי יחיאל זכ"ש, שגם הוא מכונה אשכנזי, על שם מוצאו. מקום ותאריך מולדתו אינם

ואילו האחרות, מאוחרות לה. משם צוטטו דברי רבי יחיאל גם בשו"ת מהרי"ט (ח"א סי' יט, ח"ב י"ד סי' כה) ומהר"ח"ש (תורת חיים ח"ד סימן לג).

עא. על ענין זה עמד גם בניהו, ראו אצל: נפתלי בן מנחם ויצחק רפאל – עורכים, ארשת ב (הוצאת מוסד הרב קוק, י-ם תשך), עמ' 114 הערה 29. הערה: ראיתי איגרת המלצה שנכתבה באותה תקופה, עבור חכם בשם רבי יחיאל ב"ר יוסף אשכנזי, אך לפי שעה נעלם ממני המקור בו ראיתה.

עב. מהמקורות שהוזכרו, בשילוב פרטים ממקורות נוספים שלא כאן המקום לפרטם.

עג. כפי שציטטנו מעלה, הן אצל המבי"ט והן אצל מהרשד"ם, שניהם בני דורו וזמנו.

עד. הפרטים שנוספו כאן, על פי גליס: ח"ב עמ' שיב.

ידועים. ישנם הסבורים ששם אביו היה ישראל^ע, או שהיה קרובו של האר"י^ע, אך אין בסיס להשערות אלו. רבי דוד קונפורטי בספרו קורא הדורות (לזב) מתארו: 'חסיד ומקובל, וחיבר ספר מעט הכמות ורב האיכות בסודות הקבלה'. נשלח בשנת שנט כשד"ר מטעם עניי צפת לאירופה, והגיע גם לוורמיישא. בהיותו באיטליא הביא לדפוס ספר בשם היכל ה'י, וכן את הספרים: עסים רמונים^ע לרמ"ק, וחרדים^ע לרבי אלעזר אזקרי שנפטר בתוך תקופת השליחות. מאוחר יותר, בחורף שנת שסד, נשלח שוב כשד"ר עם עמיתו רבי שלמה בן צור לצפון אפריקה. נשארו ממנו שו"ת בכת"י^פ. לא ידוע תאריך פטירתו^{פא}.

עה. גליס שם עמ' קיב - קיג. לדעתו, גם את הקינה על מרן הבית יוסף (ראו ליד הערה 57), חיבר רבי יחיאל זה. אך ראה להלן.

עו. יערי, שלוחי א"י עמ' 152 ועמ' 249. גם לדעתו, הוא זה שחיבר את הקינה על הבית יוסף. עז. להלן תיאור הספר (בניהו, אסופות ספר יב, י-ט תשס, עמ' קו. ראה גם אסופות יג עמ' פה). נוסח השער: 'ספר היכל ה' להחכם השלם כמה"ר יחיאל אשכנזי נר"ו איש ירושלם. ובתוכו סודות עליונים לכל אשר החכמה אוהבים. אשריכם הקופצים להביאו אל הבתים לאכול למעדנים, חכו ממתקים וכלו מחמדים, ויקנה אהבת ים ה' צור עולמים. והוגה בעיון נמרץ על יד החכם השלם כמה"ר יצחק גרשון נר"ו. נדפס פה ויניציא"ה בבית דניאל זניטי. הספר מכיל מז דפים, ונדפס באותיות רש"י, עם שער זאניטי [דף שער של המדפיס זאניטי]. [חשד"ר]. בדפים מדב-מה, נדפס לראשונה השיר בר יוחאי. כנראה שהמחבר הכיר את השיר מארץ ישראל והביאו עמו לאיטליא, ומשם כבר נפוץ והתפרסם בעולם (בניהו, אסופות ספר י עמ' קכד והלאה).

עה. להלן תיאור הספר (ע"פ בניהו, הערה 74 עמ' צט. ראה גם אסופות יג עמ' פא). נוסח השער: 'ספר עסים רמונים. קיצור מספר הפרדס הגדול אשר חברו הכינו וגם חקרו המקובל האלקי כמוהר"ר משה קורדווייר"ו זצוק"ל. נחלק לל"ב שערי' כנגד ל"ב נתיבות חכמ'. הביאו אל הדפוס החכם השלם החסיד כמה"ר יחיאל לוריא אשכנזי יז"א והוגה בעיון נמרץ ע"י החכם השלם כמוהר"ר יצחק גרשון נר"ו בויניציא"ה בבית דניאל זאניטי. בספר פו דפים. נדפס באותיות רש"י. שער זאניטי. מעבר לשער שיר בשבח הספר. בסופו: 'תם ונשלם שבח לאל בורא עולם היום יום א' ו' ימים לחודש ניסן שנת ודוד עבדי נשי"א להם לעולם' (יחזקאל לו כה). נדפס שנית, מנטובה שפג. ושלישית, עם פירושו: פעמון ורמון, אמשטרדאם תסח.

עפ. להלן תיאור הספר (בניהו, אסופות יב, עמ' קא): נוסח השער: 'ספר חרדים להרב הקדוש האלהי כמה"ר אלעזר אזקרי זצק"ל בנוי על פסוק כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך [תהלים לה י]. מפרש ואומ' המצות לכל אבר ואבר ולפי העת והזמן עם הרבה חרדושי' הנמצאים בתוכו המשמחים בעיני אלהים ואדם. הביאו אל הדפוס החכם המפואר כמה"ר יחיאל לוריא אשכנזי יצ"ו. אפריין נמטיא. הוגה בעיון נמרץ ע"י החכם השלם כמה"ר יצחק גרשון יצ"ו. נדפס במצות דניאל זניטי ובביתו ותהי התחלת המלאכה בעשירי לחדש ניסן שנת נשי"א אלהים לפ"ק. פה ויניציא"ה. בספר פב דפים. נדפס באותיות רש"י מלבד ראשית ההקדמה (בא). שער צירוף של טבלאות. בדפים מבב - מגא: שא' מן הענפים היקרים שבהתלהבות החשק ישיר האוהב שיר ידידות לפניו לכן אשים לפניך קצת שירי אהבה אשר שרנו לו בשמח' בחברי חברי' מקשיבים. בכללם השיר 'ידיד נפש'.

פ. הפרטים שנוספו כאן ע"פ גליס (הערה 72).

פא. לאחרונה ראיתי במהדורות חרשות של הספר חמדת ימים, כי המול"ם (או המהדירים) מקשרים את שמו לרבי יחיאל לוריא שנפגש עמו רבי בנימין הלוי, ככל הנראה בעל ה'חמדת ימים', בשנת שפב. אך לא התייחסתי לכך מאחר ומדובר בהשערה בעלמא, והשם 'יחיאל לוריא' נפוץ למדי באותה תקופה.

רבי יחיאל לוריא ב"ר ישראל אשכנזי. התגורר בפאדובה במחצית הראשונה של המאה הרביעית לאלף הנוכחי, והיה בין חכמי העיר. מכונה גם 'וידאל'. אביו הוא הרב ישראל לוריא שהיה רב בפאדובה. הפריט היחיד שנותר ממנו, הוא קינה בכתב יד, שנדפסה לאחרונה, על הסתלקות מרן הבית יוסף, בתוך קובץ קינות מחכמי איטליה. לא ידועים אודותיו פרטים נוספים^{פב}.

ואחרון חביב, הראשון לכולם בזמן: רבי יחיאל ב"ר אברהם ראובן אשכנזי, או: 'החכם המרשים', כפי שהוא מכונה בבית יוסף. כפי שכבר הוכחנו, התגורר בקושטא, בה הדפים אצל אליעזר שונצינו, בשנת רצו, את חיבורו עשר ידיעות, שלא שרד. ומתוך כך חלוקת אודותיו הדעות: יש אומרים^{פג} כי הוא 'קונטרס על חכמת התקופה'. לדעה אחרת החיבור הוא ספר, העוסק ב'עניני תקופות ומולדות, ומהלך הכוכבים'^{פד}. ואילו מקור שלישי^{פה} מוסר, כי תוכן החיבור: לוחות אסטרונומיים לעשר שנים. יש כתבו כי היה מחכמי קושטא בזמן הרא"ם (רה - רפז), אך לא נמצא בסיס לכך. בשנת ש הגיה וערך מ"מ והערות לארבעה הטורים, שנדפסו ע"י אליעזר שונצינו בנדבית הנגיד רבי אברהם ב"ר שמריא, מלאכה שזיכתה אותו בתואר 'המרשים' שבו התפרסם, ומאוחר יותר הגיה (בשנים שו-שז) את שו"ת הריב"ש שהוציא לאור רבי שמואל חכים, מרבני קושטא. בשנת שכד מצאנוהו כד"ן בבית דינו של רבי שמואל סבא עם עמיתו רבי יוסף חכם, ומאוחר יותר, משנפטר רש"ם, כנראה, מילא את מקומו ושימש כאב בית הדין, כמוזכר מעלה משו"ת מהריב"ל. לא נודעו לנו פרטים נוספים אודותיו. זכות החכמים שעסקנו בתולדותיהם והארנו את דמויותיהם, תעמוד לנו ולכל ישראל.

פב. בניהו: יוסף בחירי עמ' תקלו והערה 62. הקינה עצמה נדפסה שם, עמ' תקסח - תקעא.

פג. אטלס עץ חיים. ראה לעיל הערה 30.

פד. רמ"מ כשר: שרי האלף ח"ב עמ' 157 מס' 455.

פה. יערי עמ' צא (מס' 121).